

Waardering en selectie van cultuurhistorisch waardevolle duikers en sluizen in Zeeland

RUTGER POLDERMAN

Inleiding

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
25 (2016) 2, 59-71

Het is inmiddels vanzelfsprekend dat waterschappen zich een beeld vormen van de cultuurhistorische waarde van hun civieltechnische kunstwerken, zodat er met die waarde rekening gehouden kan worden bij beleidsbeslissingen en in de onderhoudsplannen. In de regel beperken deze onderzoeken zich echter tot de grotere objecten, zoals bruggen, gemalen en schutsluizen. Soms wordt ook gekeken naar kleinere, bijzondere objecten, zoals kademuren, grenspalen enzovoort, zoals in de studie die het toenmalige waterschap Zeeuwse Eilanden in 2009 liet verrichten naar de waterkeringen langs de noordoever van de Westerschelde.¹ In 2013 besloot het inmiddels na een fusie uit dit waterschap voortgekomen waterschap Scheldestromen, dat verantwoordelijk is voor het waterbeheer in de gehele provincie Zeeland, een stapje verder te gaan. Het besloot ook systematisch de cultuurhistorische waarde van haar uitwateringssluizen en duikers in beeld te brengen.² Eind 2015 werd het onderzoek afgerond en werden de resultaten gepresenteerd. Een dergelijk breed onderzoek blijkt een schat aan informatie op te leveren over de ontwikkeling van de sluizen- en duikerbouw. Hiermee wordt een bescheiden maar niet onbelangrijk en tastbaar stukje van de Zeeuwse waterstaatsgeschiedenis veiliggesteld. Inmiddels heeft het waterschap op basis van het onderzoek beleid geformuleerd om een zorgvuldige omgang met de nog resterende waardevolle objecten te borgen en is een start gemaakt om een eerste groep sluizen en duikers die uit het onderzoek als waardevol naar voren gekomen zijn te restaureren.

In dit artikel wordt nader ingegaan op de aanleiding en aanpak van het onderzoek, alsmede op de resultaten daarvan. Hierbij wordt ook stilgestaan bij de vraag in welke aspecten de cultuurhistorische waarde van oude sluizen en duikers besloten ligt. Het gaat dan om aspecten als zeldzaam materiaalgebruik en typologie of een goed herkenbare landschappelijke situering. Daar het te ver voert om hier een compleet overzicht te geven, is ervoor gekozen de onderzoeksmethodiek samen te vatten en aan de hand van een aantal voorbeelden van bijzondere en waardevolle objecten die bij het onderzoek zijn ontdekt een beeld te schetsen van wat deze kunstwerken zo waardevol maakt. Daarbij zal tevens nader worden ingegaan op de oorzaken van het feit dat er maar een relatief klein aantal oude sluizen en duikers als monument beschermd is.

Uitvoering van het onderzoek

De provincie Zeeland heeft een rijke geschiedenis als het gaat om de strijd tegen het water. Deze strijd is onderwerp geweest van vele onderzoeken en publicaties. De aandacht gaat daarbij in de regel uit naar de grote infrastructurele projecten, zoals het aanleggen van polders, bedijkingen en in de laatste eeuw de Deltawerken. Een aantal publicaties geeft een overzicht van de bedijkingsgeschiedenis van Zeeland, zoals de boeken van Wilderom en Van Empel en Pieters.³ Andere en meer recente studies kwamen tot stand bij het fuseren van waterschappen als een soort gedenkboek, zoals die van Kool-Blokland, De Kraker

¹ Cultuurhistorie Zee-
weringen Zeeland, deelrap-
port Westerschelde Noordoe-
ver (Rotterdam 2009).

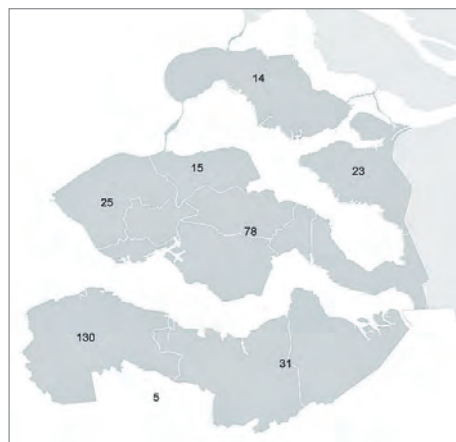
² Daartoe verstrekte
het waterschap een on-
derzoeksopdracht aan
Polderman, Bureau voor
Monumenten- en Restau-
ratieadvies te Rotterdam.

³ A. Beenhakker, P.A.
Henderikx, L.M. Hollestel-
le, A.P. de Klerk, J.H. Klui-
ver, L.R. Priester, J. Zwe-
mer, *Duizend jaar Walcheren.
Over gelanden, heren en ge-
schot, over binnen- en buiten-
beheer* (Middelburg 1996).

en De Vleeschauwer.⁴ De sluisbouw kreeg in de achttiende eeuw tamelijk wat aandacht, omdat toen de houten constructies door de paalworm werden aangetast. Maar voor de individuele kleinere waterbouwkundige kunstwerken die bijdragen aan het waterbeheer, zoals de vele uitwateringssluizen en duikers, is altijd veel minder aandacht geweest. Deze objecten liggen vaak uit het zicht waardoor de aanwezigheid ervan soms niet bekend is en er in de regel geen goed beeld is van de cultuurhistorische waarde ervan. Als gevolg daarvan kunnen oude duikers en sluizen zonder besef van een eventuele waarde verdwijnen door sloop of verval.

Een project in 2013, waarbij ineens veertig oude duikers en sluizen in Noord en Zuid-Beveland werden vervangen, was voor een aantal medewerkers van het waterschap aanleiding aandacht te vragen voor de cultuurhistorische waarde van deze objecten.

Hun oproep vond gehoor en leidde ertoe dat er in 2013 een eerste, verkennend onderzoek naar circa 175 duikers en sluizen werd uitgevoerd. De selectie van de te onderzoeken objecten werd door het waterschap zelf gedaan, op basis van de parate kennis van de buitendienstmedewerkers en beheerders. Bij de uitvoering van het onderzoek bleek al snel dat er buiten de 175 opgegeven objecten nog diverse toevallige vondsten werden gedaan van duikers en sluizen die eveneens een zekere ouderdom hadden. Dit deed vermoeden dat er een substantieel groter aantal oude objecten in het waterschap aanwezig moest zijn. Daarom werd in 2014 een vervolgonderzoek opgestart, waarvoor nogmaals nader onderzoek werd gedaan binnen de eigen organisatie, maar vooral ook daarbuiten, bij de provincie Zeeland, de gemeenten, heemkundekringen, monumentenorganisaties en natuurbeheerorganisaties. Hieruit kwamen nog eens circa 175 kunstwerken van het waterschap naar voren die nadere aandacht verdienden, waaronder ook een aantal op Belgisch grondgebied. Het doel van de onderzoeken was de cultuurhistorische waarde en de bouwtechnische staat in beeld te brengen om zo gericht te kunnen inzetten op het behoud van een representatieve selectie van cultuurhistorisch waardevolle duikers en sluizen (afb. 1).

Afb. 1. Kaart met alle onderzochte sluizen en duikers.

Aanpak van het onderzoek naar de bouwtechnische staat

Als achtergrond voor de onderzoeken werd een bureaustudie verricht naar de ontwikkeling van de waterhuishouding in de provincie Zeeland en naar de ontwikkeling van het bouwen van sluizen en duikers.

Het veldwerk bestond uit een gecombineerde bouwtechnische en bouwhistorische opname. Daarbij werd het object voor zover mogelijk uit- en inwendig onderzocht. De inspectie van de koker van de duikers vond plaats met behulp van een waadpak; bij diverse objecten is sprake van een zodanige waterdiepte dat de inspectie niet mogelijk was. In de situaties waar dit aan beide zijden van de keermuur het geval is, of op plaatsen waar objecten aan de andere zijde zijn dichtgezet met bijvoorbeeld een keermiddel of krooshek, was fysiek betreden van de koker niet mogelijk. Ook zijn er diverse objecten waarvan de koker zich (nagenoeg) geheel onder het waterpeil bevindt of waarvan de koker een zodanig kleine diameter heeft dat fysiek betreden niet mogelijk is. In al deze gevallen is de inspectie van de koker noodzakelijkerwijs beperkt gebleven tot een zo goed mogelijke blik in de koker van buitenaf. De visuele inspectie is verder uiteraard beperkt gebleven tot de boven het waterpeil gelegen delen, of, voor zover zichtbaar, de delen vlak onder het waterpeil. Bij de keermuren werd de inspectie in enkele gevallen bemoeilijkt doordat objecten grotendeels waren aangeaard. In enkele incidentele gevallen was sprake van een zodanige overwoekering van een object dat inspectie van de desbetreffende zijde geheel niet mogelijk was. Hierbij is zover mogelijk een inschatting gemaakt van de aanwezige gebreken. Eén object kon niet worden geïnspecteerd omdat de eigenaar van het omliggende

⁴ A.M.J. de Kraker, W. de Bauwens, *Polders en Waterschappen in het Hulsterambacht. De geschiedenis van zeedijken, vooroever, binnenwater, wegen en van de bestuurlijke organisatie van de waterschappen in het voormalige Hulsterambacht tussen 1600 en 1999* (Kloosterzande 2000); M. de Vleeschauwer, *Het Vrije van Sluis. Polders en waterschappen in West-Zeeuws-Vlaanderen 1600-1999* (Utrecht 2013); J.L. Kool-Blokland, *De Rand van 't Land. Waterschapsgeschiedenis van Schouwen en Duiveland* (Middelburg 2003).

Afb. 2. Inspectie van de voormalige uitwateringssluis van de Westerlandpolder bij Wolphaartsdijk.

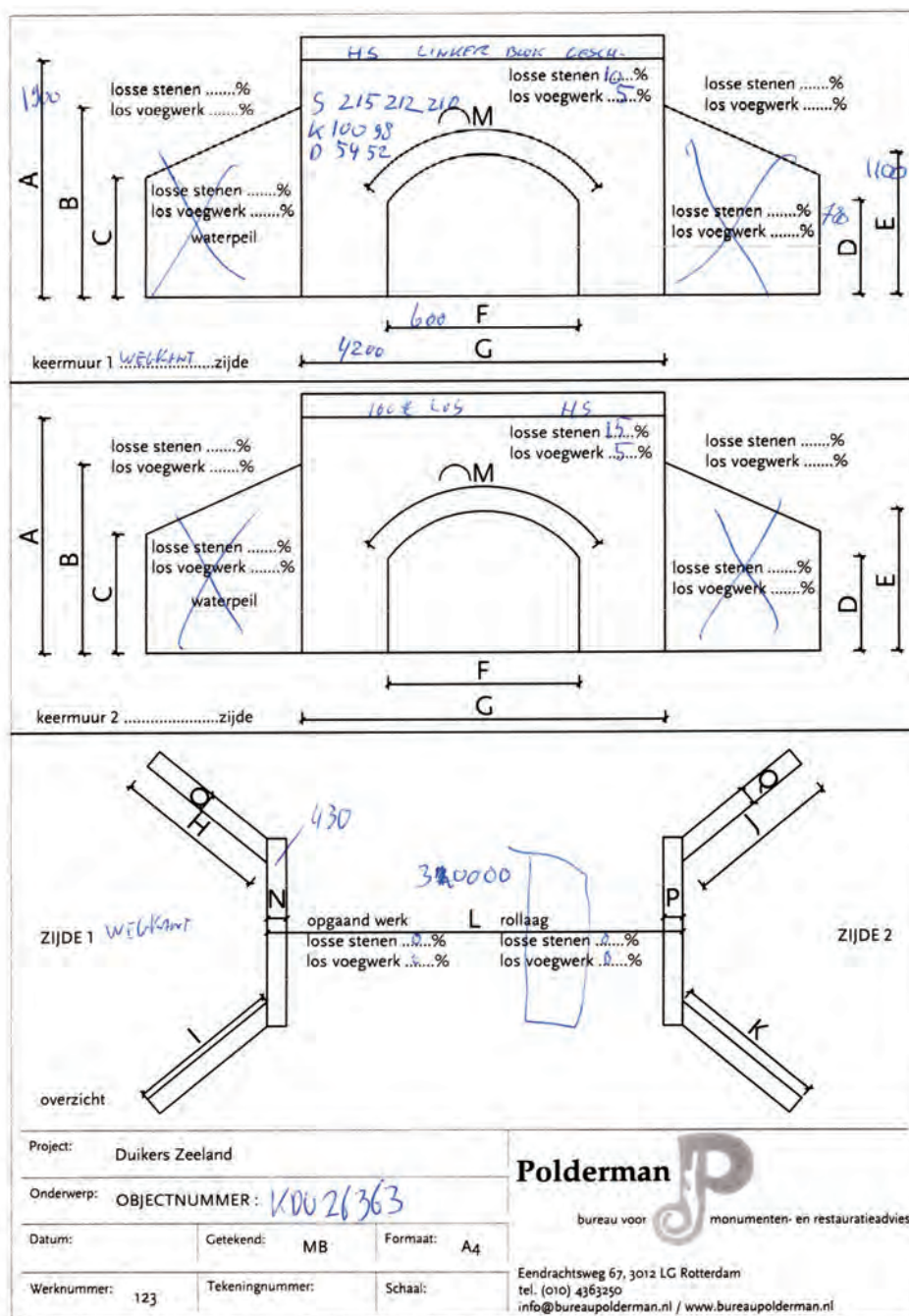

Afb. 3. De uitwateringssluis van de Kanaalpolder in Philippine (object KDU26363).

land de toegang ontzegde. De meeste objecten waren echter prima toegankelijk (afb. 2).

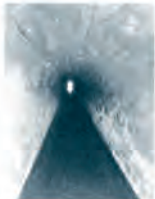
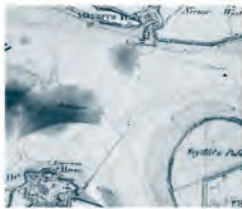

Voor de opname van de bouwtechnische staat werd gekozen voor een snelle en consequente notering van de gebreken in procenten. Daarbij werden, als voorbeeld, geen individuele scheuren of kapotte stenen genoteerd, maar werd voor alle bouwkundige onderdelen waaruit het object is opgebouwd, geschat hoeveel schade er in verhouding tot de totale grootte van het onderdeel aanwezig was. Ook werden de materialen waaruit het object is opgebouwd vastgesteld. Alle objecten werden tot slot ingemeten volgens een vooraf opgestelde standaard systematiek. De in het veld genoteerde maten en percentages werden bij de verdere uitwerking op het bureau ingevoerd in een computermodel, dat de totale afmetingen van elk van de onderdelen bepaalde en bij de gegeven schadepercentages de hoeveelheid te herstellen materiaal berekende. Deze berekening was gekoppeld aan op ervaringscijfers gebaseerde kostentabellen, zodat voor elk van de objecten de totale herstelkosten snel maar toch redelijk gedetailleerd in beeld werden gebracht. Er werd geen rekening gehouden met kosten voor grondwerk en droogzetten, omdat het waterschap daarvoor zelf menskracht en materieel beschikbaar heeft. Wel werd gerekend met een ruime post onvoorzien van twintig procent.

Afb. 4. Tekening met de maten en schades van de uitwaterings-sluis van de Kanaal-polder

Een voorbeeld: bij de inspectie van een uit omstreeks 1900 daterende sluis van de Kanaalpolder, nabij de kruising van de Kanaalpolderweg en de Vergaertdijk bij Philippine in Zeeuws-Vlaanderen, werd geconstateerd dat de koker geheel in goede staat verkeert. Van beide keermuren bleek echter de hardstenen afdekking geheel los. In het daaronder aanwezige metselwerk werd de schade aan voegwerk ingeschat op vijf procent van de totale oppervlakte van de muren. Verder werd ingeschat dat bij de noordelijke keermuur circa vijftien procent van het baksteen metselwerk beschadigd of los is; bij de zuidelijke keermuur werd dit geschat op tien procent. Nadat de schadepercentages en de afmetingen van de keermuren en koker in het model waren ingevoerd werd de totale onderhouds-behoefte van deze sluis berekend op iets meer dan 10.000 euro.

Afb. 5. Ingevuld opnameblad.

INVENTARISATIE van de BOUWHISTORISCHE en BOUWTECHNISCHE KWALITEIT VAN DE OUDE DUIKERS VAN HET WATERSCHAP SCHELDESTROMEN		
INFORMATIEBLAD		
ALGEMENE GEGEVENS:		
Objectnummer / objectnaam:	KDU26363	
Objectspecificatie:	Duiker	
Lat / lon-coördinaat & locatie:	51.20901,3.773668	Ca. 50m ten westen van kruising Kanaalpolderweg / Vergaertdijk, Philippine
		
Noordzijde	Zuidzijde	Koker
OBJECTKENMERKEN:		GEBREKENOVERZICHT:
onderdeel	materiaal	specificatie
KOKER		
bodem	niet waarneembaar	
opgaande wanden	metselwerk	rode steen 210-215 x 98-100 x 52-54
rollaag	metselwerk	rode steen 210-215 x 98-100 x 52-54
KEERMUUR NOORDZIJDE		
opgaande wanden	metselwerk	rode steen 210-215 x 98-100 x 52-54
afdekking	hardsteen	
KEERMUUR ZUIDZIJDE		
opgaande wanden	metselwerk	rode steen 210-215 x 98-100 x 52-54
afdekking	hardsteen	
basement windwerk	metselwerk	rode steen 210-215 x 98-100 x 52-54
afdekking basement	hardsteen	
CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING:		
Globale beschrijving:	De duiker ligt in het poldergebied tussen Philippine en Mauritsfort, een gebied dat pas eind 19e eeuw is ingepolderd. De Kanaalpolder waarin de duiker is gesitueerd dateert uit 1900, waarschijnlijk is de duiker even oud. Aan de duiker is te zien dat deze oorspronkelijk als sluis heeft gediend.	
Cultuurhistorische waarde:	Gemiddeld. Duiker, voormalige sluis uit ca. 1900	
Bronnen:	Topografische militaire kaarten 1857 en 1913 via www.watwaswaar.nl http://nl.wikipedia.org/wiki/Kanaalpolder	
		
Topografische militaire kaart 1857	Topografische militaire kaart 1913	
		
		Keermuur zuidzijde - afdekking gescheurd
		
		Keermuur zuidzijde - afdekking los
		
		Keermuur noordzijde - los metsel- en voegwerk

Aanpak van het onderzoek naar de cultuurhistorische waarde

De bouwhistorische opname bestond daaruit, dat van alle objecten de materialisatie in beeld gebracht is. Hierbij werden, indien van toepassing, van het aanwezige metselwerk consequent de steenformaten, kleur en structuur vastgesteld. Van eventueel aanwezig natuursteen werd de steensoort vastgesteld. Daarnaast werden de objecten onderzocht op de aanwezigheid van bouwsporen, markeringen of andere aanwijzingen die iets zeggen over het bouwjaar, de functie of tussentijdse veranderingen. Bij de verdere uitwerking op het bureau werd een globaal historisch archiefonderzoek naar de geschiedenis van de objecten gedaan op basis van digitaal beschikbaar historisch kaartmateriaal. (afb. 5).

Voor de definitieve waardebeoordeling werd gebruik gemaakt van een methodiek die gebaseerd is op die van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Hierin werkte de

toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg tussen 1987 en 1994 met de provincies en de vier grote gemeenten samen om een landelijk overzicht te krijgen van de bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940.⁵ Bij dit project werden eigenlijk voor het eerst min of meer objectieve selectiecriteria gehanteerd voor het bepalen van waarde. De desbetreffende criteria zijn echter voor een belangrijk deel opgesteld met gebouwen als woonhuizen of kerken als referentiekader. Er wordt daardoor veel waarde toegekend aan de esthetische verschijningsvorm en aan specifieke architectonische vormgeving of detaillering; zaken waar bij rationele en functionele kunstwerken als sluizen en zeker duikers nauwelijks of geen sprake is. Tegelijkertijd is er bij de MIP-criteria maar weinig aandacht voor typologische opzet, relatie tot de omgeving of technische functionaliteit; zaken die juist van groot belang zijn om een goed inzicht te krijgen in de cultuurhistorische waarde van waterbouwkundige kunstwerken. Daarom is voor de waardering van de duikers en sluizen van het waterschap gebruikgemaakt van een iets gewijzigde methodiek, zoals die eerder door Rijkswaterstaat is toegepast voor de beoordeling van de cultuurhistorische waarde van de door hen beheerde civieltechnische kunstwerken.⁶ In deze methode wordt het vaststellen van de cultuurhistorische waarde van de kunstwerken door middel van gestandaardiseerde beoordelingsaspecten en weegfactoren zoveel mogelijk geobjectiveerd, door deze uit te drukken als een getalsmatige score. Deze methodiek van Rijkswaterstaat is weliswaar gebaseerd op de MIP-criteria, maar met iets andere accenten en gewichten. De methode wordt breed gedragen, mede omdat deze tot stand gekomen is met de inbreng van verschillende objectdeskundigen, bouwhistorici en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (afb. 6).

<p>Algemene kenmerken</p> <ul style="list-style-type: none"> - Gaafheid - Plaats in de ontwikkeling: - Zeldzaamheid 	<p>Context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Maatschappelijk - Belang - Samenhang
<p>Ontwerp en uitvoering</p> <ul style="list-style-type: none"> - Innovatieve kwaliteit - Fabrikant/Ontwerper - Esthetiek 	<p>Situering</p> <ul style="list-style-type: none"> - Herkenbaarheid - Oorspronkelijkheid - Ensemble - Aanzien

Afb. 6. Beoordelingsaspecten zoals door Rijkswaterstaat gehanteerd bij het vaststellen van cultuurhistorisch waardenstellingen.

De resultaten van het onderzoek

Het doel van het onderzoek was te komen tot een prioritering van te behouden duikers en sluizen, zodanig dat er minimaal een representatieve selectie van objecten voor de toekomst behouden blijft. Daarbij vormt de cultuurhistorische waarde de eerste aanzet. Daarnaast leidt de wens om een representatief overzicht te behouden tot de noodzaak te komen tot een verdeling in typologische hoofdsoorten. Deze hoofdsoorten zijn bepaald aan de hand van de volgende aspecten: materiaal, soort keermiddel, aanwezigheid van vleugelmuren, de grootte van het object en de functie (tabel 1).

Voor de definitieve selectie werd ook van belang geacht mee te wegen welke kosten er aan het behoud van een object verbonden zijn. Als dat zeer hoge kosten zijn, kan er immers wellicht beter ingezet worden op behoud van meerdere andere, misschien iets minder representatieve objecten. Een voorbeeld daarvan vormt de voormalige uitwateringsluuis van de Westerlandpolder bij Wolphaartsdijk; deze fraaie sluis uit de achttiende eeuw is weliswaar cultuurhistorisch waardevol, maar de bouwtechnische staat is slecht (afb. 7). De opgaande wanden van de koker zijn over de volledige oppervlakte geheel los en de keermuren zijn allebei door de gronddruk weggedrukt. Daarnaast is het nog resterende oude deel van het gewelf zover ingedrukt dat de stenen wegvallen en tot slot is geconstateerd dat het funderingshout behoorlijk is aangetast doordat dit onvoldoende onder het waterpeil ligt. Dit tezamen maakt het behoud van deze sluis een zeer kostbare aangelegenheid.

Een tweede aspect waarmee bij de selectie rekening gehouden werd, betreft de voorkeur voor een evenredige regionale spreiding over de provincie. Zo zijn er in met name het

⁵ Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940). Monumenten Inventarisatie Project (Zeist/s-Gravenhage 1987).

⁶ In het project 'Cultuurhistorische Inventarisatie en Waardering van Waterstaatswerken' onderzocht Rijkswaterstaat tussen 2007 en 2010 de cultuurhistorische waarde van de circa 1.700 door haar beheerde kunstwerken die gebouwd werden voor 1966, in 2012-2014 aangevuld met een studie naar alle na 1965 gebouwde kunstwerken.

TABEL I. TYPOLOGIEËN VAN SLUIZEN EN DUIKERS

	A	B	C	D	E	F
Materiaal	metselwerk	natuursteen	beton	beton & metselwerk		
Keermiddel	geen	schuif	enkele deur	puntdeuren	klep	schuif & deur
Vleugelmuren	ja	nee				
Grootte	klein	middelgroot	groot			
Functie	duiker	uitwaterings- sluis	spuisluis	wachtsluis		

westen van Zeeuws-Vlaanderen nog tientallen oude sluisen en duikers bewaard, maar in Schouwen-Duiveland slechts een handvol, als gevolg van de hier uitgevoerde ingrijpende herinrichting na de watersnoodramp van 1953.

Tot slot werd bij de selectie meegewogen in hoeverre de kans reëel is dat het object voor de toekomst te behouden is, gelet op eventueel te verwachten stedenbouwkundige en planologische ontwikkelingen. Een voorbeeld hiervan vormde een duiker onder de Driesprongweg bij Biervliet in Zeeuws-Vlaanderen, die vlak langs de N61 lag en in verband met de verbreding daarvan inmiddels gesloopt is.

Op basis van deze drie aspecten is daarom aan alle objecten een bepaalde mate van prioriteit voor behoud toegekend. Een dergelijke aanpak is voor gebouwd erfgoed niet erg gebruikelijk, maar is vrij gangbaar bij het beheer van museale collecties.⁷

De selectie van de bij voorkeur voor de toekomst te behouden duikers en sluisen omvat in ieder geval het hoogst gewaardeerde kunstwerk van iedere typologische hoofdsoort. Daarnaast moeten in de selectie in ieder geval als monument beschermde objecten en alle objecten met een zeer hoge prioritering worden opgenomen; deze objecten vormen samen de 'rode lijst' (wettelijk beschermde objecten) en 'oranje lijst' (zeer hoge waarde en alle hoogst gewaardeerde objecten per typologische hoofdsoort). De rode lijst omvat onder andere de Beaufortsluis bij Walsoorden, de sluis bij De Piet in Wolphaartsdijk en de Zwartenhoekse Zeesluis. Bekende kunstwerken op de oranje lijst zijn onder andere de uit 1697 daterende duiker in de kreek De Vogel bij Vogelfort in Hengstdijk en de sluis bij gemaal Zuidhoek in Zierikzee (afb. 8 en 9).

7 Op De Museale Weeg-schaal, Collectiewaardering in zes stappen (Amersfoort 2013).

Afb. 7. Koker van de uitwateringssluis van de Westerlandpolder.

Afb. 8. Duiker in de kreek De Vogel bij Vogelfort.

Afb. 9. Sluis Zuidhoek bij Zierikzee.

Voor de objecten met een hoge prioritering wordt gesteld dat behoud zeer wenselijk is. Dit is de zogenaamde 'gele lijst'. Voor de objecten met een gemiddelde prioritering is aangegeven dat behoud daarvan wenselijk is; deze objecten staan op de zogenaamde 'groene lijst'. Tot slot is er voor de objecten met een lage prioritering aangegeven dat behoud indien mogelijk te prefereren is; deze objecten zijn opgenomen in de zogenaamde 'blauwe lijst'. De verdeling in lijsten is ingebed in het documentatiesysteem van het waterschap en maakt het voor de beheerders van de objecten snel inzichtelijk welke waarde het waterschap hecht aan een object, zodat daarmee rekening gehouden kan worden bij het maken van eventuele plannen.

De definitieve selectie van de voor de toekomst te behouden objecten waarop het waterschap wil inzetten, kan op basis van deze handvatten en het voor behoud van objecten beschikbare budget worden bepaald. De rode lijst bevat in totaal elf beschermde monumenten. Op de oranje lijst staan 81 objecten en op de gele lijst nog eens 86.

Inmiddels heeft het waterschap op basis van de lijsten een selectie van 28 kunstwerken opgesteld die in ieder geval behouden zullen worden en waarvan er dertien hersteld zullen moeten worden om dat behoud ook mogelijk te maken. In 2017 zal het waterschap

Afb. 10. Kaart met de locatie van de op korte termijn door het waterschap te herstellen objecten: De Beaufortsluis Walsoorden, Oud Zevenaardijk Sluiskil, Duiker Vogelfort Hengstdijk, Hoofdplaatseweg Hoofdplaat, Zuidhoeksluis Zierikzee, duiker Meliskerkseweg Meliskerke, Oudelandseweg Kloosterzande, Sluis Stavenisse, Zaagmolendijk Nieuw- en St. Joostland, Sluis Nummer één, Wachtsluis Poortvliet, Spuikomweg Bieruliet en Scheldestraat/Noorddijk Cadzand-Bad.

500.000 euro investeren in de restauratie van cultuurhistorische duikers en sluizen, te beginnen met de Beaufortsluis in Walsoorden, de sluis bij gemaal Zuidhoek in Zierikzee en de duiker aan de Meliskerkseweg in Meliskerke. De aanpak van de overige te restaureren objecten en een eventuele uitbreiding van de lijst zijn afhankelijk van geld dat hiervoor beschikbaar is en eventueel in de toekomst nog wordt vrijgemaakt (afb. 10).

Conclusies over de bescherming van duikers en sluizen in Zeeland in algemene zin

Het onderzoek heeft in algemene zin veel informatie opgeleverd over duikers en sluizen in Zeeland. Op basis van oude kaarten kon een beeld gevormd worden van het totaal aantal objecten op dat moment. Daarbij bleek bijvoorbeeld dat er omstreeks 1930 circa 1.800 sluizen en 7.600 duikers in de provincie waren, waarvan circa 37 procent in hout was uitgevoerd, 33 procent in steen en 30 procent in beton. In de huidige situatie zijn er volgens het beheersysteem van het waterschap zo'n 62.000 duikers en sluizen, waarvan 99, zeven procent, in beton of kunststof en 0,3 procent in (bak)steen; dit zijn circa 275 objecten. Houten sluizen en duikers zijn er heden ten dage niet meer. Het geeft aan op welke ongekende schaal er in de tweede helft van de vorige eeuw vernieuwing heeft plaatsgevonden en nog steeds plaatsvindt. De

vervanging van houten sluizen nam een aanvang rond 1730, toen bleek dat er op grote schaal schade aan de sluizen ontstond door paalworm. Rond die periode werden in eerste instantie de zeesluizen vernieuwd, in baksteen en natuursteen. Deze ontwikkeling eindigde aan het begin van de twintigste eeuw, toen ook de kleine duikers werden vervangen, veelal in beton. Dat lot trof vervolgens in de loop van de twintigste eeuw ook verreweg het grootste deel van de gemetselde duikers en sluizen. Dat deze ontwikkeling tot nu toe eigenlijk onopgemerkt gebleven is, kan alleen maar te wijten zijn aan het feit dat duikers en kleine sluisjes tot op heden nooit systematisch in kaart gebracht zijn en dat deze objecten in de tot nu toe uitgevoerde cultuurhistorische verkenningen nooit zijn meegenomen. De reden daarvoor zal zijn dat de gedachte enerzijds was dat deze objecten slechts een geringe waarde vertegenwoordigen en anderzijds dat er zoveel van zijn dat inventariseren onbegonnen werk is. De urgentie om over te gaan tot een beleid ontbreekt dan logischerwijs. De in Scheldestromen uitgevoerde inventarisatie toont echter aan dat beide veronderstellingen onjuist zijn: er kan wel degelijk sprake zijn van hoge cultuurhistorische waarden die in het geding zijn en het aantal nog resterende oude objecten is inmiddels zodanig klein dat het onderzoeken van de nog resterende populatie te overzien is. Het is zelfs aannemelijk dat oude, gemetselde duikers en kleine sluisjes in de komende paar decennia een zeldzaamheid zullen worden.

Daarbij speelt mee dat civieltechnische kunstwerken in algemene zin, en uitwateringsluizen en duikers in het bijzonder, een relatief kleine groep vormen van het totaal aantal beschermde monumenten in ons land. Nederland kent circa 61.000 gebouwde Rijksmonumenten, ongeveer vierhonderd provinciale monumenten en zo'n 40.000 gemeentelijke monumenten. Dat civieltechnische werken daarvan slechts een marginaal deel uitmaken, heeft vooral te maken met de procedure die aan de aanwijzing tot monument vooraf gaat. Vanaf het ontstaan van de eerste monumentenlijst in de jaren zestig van de vorige eeuw tot circa 1990 werden beschermde monumenten vrij willekeurig aangewezen, veelal op basis van de esthetische kwaliteit van het bouwwerk. Daarbij ging de aandacht voornamelijk uit naar de monumenten die getuigden van macht en pracht, zoals kastelen, kerken en

Afb. 11. Sluis de Piet bij Wolphaartsdijk.

woonhuizen van de gegoede klasse. Voor ervaringsgeschiedenis was in die tijd nog weinig aandacht, zodat de toen zo genoemde ‘monumenten van bedrijf en techniek’, zoals fabrieksgebouwen, arbeiderswoningen, boerderijen en civieltechnische werken slechts incidenteel bescherming kregen. Daarin kwam verandering bij de uitvoering van het al eerder vermelde MIP, dat als doel had tot aanwijzing van nieuwe monumenten uit de periode 1850-1940 te komen. Bij dit project was er helaas sprake van een vrij subjectieve voorselectie door de gemeenten, waardoor opnieuw vooral gebouwen werden opgenomen en de minder beeldbepalende objecten als waterbouwkundige werken in algemene zin vaak over het hoofd gezien werden. In de landelijke MIP-database, waarin uiteindelijk de gegevens van 152.400 bouwwerken verzameld werden, zijn geen duikers en slechts drie Zeeuwse uitwateringssluizen opgenomen. Eén daarvan werd op basis hiervan aangewezen als Rijksmonument: Sluis De Piet in Wolphaartsdijk.

De conclusie is derhalve gerechtvaardigd dat het geringe aantal beschermde sluizen en duikers geen gevolg is van het feit dat deze kunstwerken een geringere cultuurhistorische waarde hebben, maar van de gehanteerde selectie- en aanwijzingsmethodiek. Onder de niet-beschermde kunstwerken zijn er daarom zonder twijfel duikers en sluizen die qua cultuurhistorische waarde niet onderdoen voor beschermde monumenten.

De negen als Rijksmonument beschermde sluizen en duikers in Zeeland zijn de Beaufortsluis in Walsoorden, de sluis bij gemaal De Piet in Wolphaartsdijk (afb. 11), de uitwateringssluis bij de Oostersluis (schutsluis) in Veere, de duiker bij landhuis De Sprencq in Middelburg, de Zwartenhoekse Zeesluis, een drietal sluizen in de vesting Sluis en een sluis in de vesting Hulst. Daarnaast zijn de Blauwe sluis in Lapscheure en de Oudenburgse Zeesluis beschermd als Belgische Rijksmonumenten. Opvallend is dat de meeste van deze objecten hun bescherming niet ontleen aan hun intrinsieke cultuurhistorische waarde, maar aan het feit dat ze onderdeel uitmaken van een groter geheel waaraan bescherming is toegekend, zoals de genoemde vestingen. De conclusie kan niet anders zijn dan dat de als monument beschermde objecten op geen enkele wijze een representatief beeld van de in Zeeland gebouwde duikers en sluizen borgen.

Het cultuurhistorisch belang van oude duikers en sluizen

Het cultuurhistorische belang van oude duikers en sluisjes moet in de eerste plaats gezocht worden in de algemene historische en stedenbouwkundige waarde. De waterhuis-

Afb. 12. Suatiesluis bij De Valle in Colijnsplaat.

houdkundige inrichting en de daarmee in verband staande kunstwerken zijn door hun ligging, veelal in het buitengebied, immers ankerpunten in het landschap; de sluizen en duikers vormen de stille getuigen van een verleden, dat door hun aanwezigheid tastbaar wordt.

Zeeland bezit een groot aantal sluisjes, waarvan de aanwezigheid nog refereert aan het historische en inmiddels ingrijpend veranderde gebruik van de omgeving. Voorbeelden daarvan zijn veelvuldig aanwezig in Zeeuws-Vlaanderen, waar een groot aantal kunstwerken tevens van strategisch belang was en ingebed ligt tussen linies en andere versterkingen. Een ander, relatief recent voorbeeld wordt gevormd door de spuisluis en uitwateringssluis van de in 1903 aangelegde haven van Woensdrecht. De haven werd aangelegd na inpoldering van de Völckerpolder en moest een oudere haven, waarvan eveneens een sluisje resteert, vervangen. De haven is tot de aanleg van het Schelde-Rijnkanaal in 1975 in gebruik geweest. Daarna werd de haven gedicht en werd het voormalige buitenwater ten westen van de haven ingepolderd, zodat de sluizen hun functie verloren. De omgeving van de sluizen moet eens zeer levendig zijn geweest, maar daarvan is thans – met uitzondering van deze sluizen – niets meer herkenbaar.

Een andere groep met vooral duikers vormt een tastbare herinnering aan een al even recent verleden, waarin het Zeeuwse landschap doorsneden werd door tram- en spoorlijntjes. Onder andere in Zeeuws-Vlaanderen en in Zuid-Beveland werden aan het begin van de twintigste eeuw dergelijke lijntjes aangelegd en verzezen duikers op de plaats waar de spoorlijnen bestaande watergangen kruisten. Deze vormen ankerpunten op de veelal nog goed in het landschap afleesbare tracés. De duikers hebben daarnaast een vrij uniforme vormgeving, die ze bij uitstek herkenbaar maakt als onderdeel van het voormalige spoornet.

Vaak ook bevinden met name sluizen zich op een locatie waar al meerdere generaties sluizen hen voorgingen. Een voorbeeld daarvan is de uitwateringssluis bij De Valle in Colijnsplaat (afb. 12). Op de huidige sluis is een gedenksteen geplaatst met het jaartal 1859. Van de sluis is ook een uit 1789 daterende tekening bewaard gebleven, die de nog altijd bestaande situatie vrijwel exact weergeeft. In het binnenhoofd van de sluis bevindt zich echter een tweede gedenksteen, waarop wordt gememoreerd dat de eerste steen van de sluis gelegd werd in het jaar 1757. En de kaarten uit de Atlas Visscher Roman uit 1655 tonen aan dat er daarvoor ook al een sluis op deze plaats was. Het is aannemelijk dat de eerste sluis alhier dateert uit de periode van de stichting van het huidige dorp Colijnsplaat omstreeks 1598, nadat het gehele eiland Noord-Beveland bij de St. Felixvloed van

1530 verloren was gegaan. In algemene zin is gebleken dat diverse van de nog bestaande oude sluisen dateren uit de periode van inpolderen van het gebied waarvoor zij de waterhuishouding reguleren. De huidige sluis van Colijnsplaat is overigens nog in een andere optiek een hele bijzondere: het is sinds de grootschalige aanpassing van de waterhuishouding in het kader van het Deltaplan één van de weinige nog resterende sluisen die onderhevig is aan de getijden.

De nog resterende sluisen en duikers hebben ook waarde als staalkaart van de ontwikkeling van de sluisbouw in ons land. Zoals reeds vermeld zijn er helaas geen houten sluisen in Zeeland overgeleverd, maar wel zijn er nog enkele in natuursteen opgetrokken sluisen. Een bekend voorbeeld daarvan is de Zwartenhoekse Zeesluis, maar ook de Oudenburgse Zeesluis en de Blauwe sluis, beide op Belgisch grondgebied maar eigendom van het waterschap Scheldestromen, zijn voor een aanzienlijk deel in natuursteen uitgevoerd. Dit zijn allemaal zeer grote sluisen; in Kortgene werden echter twee kleine uitwateringssluisjes ontdekt uit respectievelijk 1684 en 1784, waarvan de keermuren geheel zijn uitgevoerd in Namense steen. De kokers zijn hier uitgevoerd in IJsselsteen. De duiker in de kreek De Vogel, bij Vogelfort in Hengstdijk uit 1697, bevat Namense steen als afdekking, omranding van de koker en hoekblokken, maar is voor het overige opgetrokken in baksteen. Later in de tijd worden de kunstwerken steeds meer uitgevoerd in baksteen en wordt natuursteen (hardsteen en later graniet) alleen nog maar gebruikt voor decoratieve hoekelementen en sluitstenen. Vanaf het tweede kwart van de twintigste eeuw wordt in de gemetselde sluisen steeds vaker ook beton toegepast. Vaak gaat het dan om de koker; later wordt het aandeel baksteen steeds verder teruggedrongen, totdat de baksteen meer als bekledingsmateriaal wordt toegepast en in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw in de regel helemaal achterwege gelaten wordt. Interessante voorbeelden die deze ontwikkeling illustreren zijn onder meer te vinden in het westen van Zeeuws-Vlaanderen, waar het voormalige waterschap Het Vrije van Sluis in de jaren vijftig van de vorige eeuw een aanzienlijk aantal bakstenen duikers met betonnen kokers liet bouwen.

De verschillende functies die sluisen en duikers kunnen hebben zijn vaak in de vormgeving van de kunstwerken herkenbaar. In Zeeland zijn naast de duikers en uitwateringssluizen nog voorbeelden aangetroffen van spuisluizen en wachtsluisen. De laatste hebben geen specifieke eigen vormgeving, anders dan dat deze voldoende omvang moeten hebben om doorvaarbaar te zijn, gelet op het feit dat ze zich als een noodvoorziening in de watergang achter de eigenlijke buitensluis bevinden. De Zeeuwse spuisluizen hebben een zeer specifieke en weinig voorkomende opzet, waarbij de feitelijke sluis simpelweg bestaat uit een muur met een afsluitbare opening in de watergang. Er is daardoor eigenlijk geen sprake van een koker met een gronddekking.

De grens tussen een sluis en een duiker bleek in veel gevallen ook niet zo heel scherp. Veel van de kunstwerken die nu als duiker worden gebruikt, bleken bij nadere beschouwing oorspronkelijk te zijn gebouwd als sluis, gezien de sporen die getuigen van de vroegere aanwezigheid van een keermiddel. Andersom zijn er vele duikers waar op enig moment een keermiddel aan is toegevoegd, waardoor de facto een sluis is ontstaan.

De nog resterende sluisen laten een grote verscheidenheid zien aan afsluitmiddelen. De meest voorkomende afsluitmiddelen zijn de houten klep- of puntdeuren en de houten schuif, veelal met ijzeren windwerken. Maar ook houten windwerken komen nog voor, evenals stalen of smeedijzeren schuiven. Tot slot zijn er nog enkele sluisen met een (smeedijzeren) klep als afsluitmiddel en zijn er enkele sluisen met een combinatie van keermiddelen.

Conclusies en aanbevelingen

In Zeeland is nog maar een fractie over van het totale aantal oude duikers en sluisen dat er ooit in de provincie geweest is. Het vernieuwen van dergelijke weg- en waterbouw-

kundige kunstwerken is van alle tijden en begon al in de achttiende eeuw, toen de nog veelvuldig toegepaste houten sluizen op grote schaal werden vervangen in natuursteen en baksteen. In de twintigste eeuw verdwenen de houten duikers geheel, omdat het toen mogelijk werd om duurzamer en tegen beperkte kosten in beton te bouwen. In de loop van die eeuw trof het grootste deel van de stenen duikers en sluizen hetzelfde lot. Daarbij werd niet of nauwelijks aandacht besteed aan de cultuurhistorische waarde van de te vervangen kunstwerken. En nog steeds gebeurt dit op vrij grote schaal. Het besef dat deze waterbouwkundige kunstwerken voor het levend en leesbaar houden van de geschiedenis van een gebied bij uitstek van belang zijn, was en is op veel plaatsen nog niet aanwezig. Ook bij het aanwijzen van beschermde monumenten werd hiermee in het verleden ten onrechte niet of nauwelijks rekening gehouden. De sluizen en duikers zijn mede daardoor in zekere zin vogelvrij.

In bredere zin geldt dat de oude sluizen en duikers belangrijke staalkaarten zijn voor hoe men in het verleden dergelijke kunstwerken uitvoerde. De kunstwerken vormen samen een fysiek archief van de waterstaatsgeschiedenis, dat verdient zo compleet mogelijk bewaard te blijven. Het is daarom van groot belang dat er van de verschillende soorten kunstwerken met hun specifieke typologische opzet en materiaaltoepassing voldoende voorbeelden voor de toekomst worden behouden.

Het geheel verloren gaan van bijzondere typologieën en andere op grond van hun functie of situering waardevolle sluizen en duikers leek, gelet op de grote aantallen die er daarvan zijn niet erg voor de hand liggend, maar het onderzoek in opdracht van het waterschap Scheldestromen toont aan dat dat een misrekening is. Het verloren gaan van bijzonder waterbouwkundig erfgoed ligt juist ook bij deze typen objecten op de loer. Het is daarom dat het initiatief van dit waterschap in de rest van Nederland navolging verdient en wij roepen de andere waterschappen in Nederland dan ook op om zich net als Scheldestromen over de waarde van hun duikers en kleinere sluizen te laten adviseren. Gebeurt dit niet, dan is het aannemelijk dat over tien tot twintig jaar een sowieso al slecht gedocumenteerd hoofdstuk uit de waterstaatsgeschiedenis voorgoed en vrijwel volledig is uitgewist.